

بایگ

این رساله در تاریخ ۱۸/۶/۲۵

بشمرد ۱۸/۵ هجری قمری و اعمد زرع

دانشگاه شهید بهشتی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ گرایش ایران اسلامی

علی دانه علی

۱۸۹/۱/۲۱

عنوان:

سیاست‌های اقتصادی دولت در عصر پهلوی اول

(با تکیه بر مصوبات ادوار مجلس شورای ملی)

استاد راهنما:

دکتر محمدعلی اکبری

استاد مشاور:

دکتر فرهاد دژپسند

دانشجو:

رضا گلشن مهرجردی

۱۳۸۹/۷/۲۴

شهریور ۱۳۸۸

۱۴۲۲۵۲

اطلاعات درج شده در این سند

چکیده

دوره سلطنت رضاشاه پهلوی (۱۳۲۰-۱۳۰۴)، از منظر مطالعات تاریخ ایران، دوره بسیار مهمی به شمار می‌رود. جدا از ویژگی‌های شرایط بین‌المللی، این دوره از نظر مسائل سیاسی و اجتماعی و اقتصادی داخلی ایران نیز حائز اهمیت بسیار است و سرچشمه بسیاری از حوادث و رویدادهای بعدی را می‌توان در وقایع این دوره جستجو کرد.

در این پژوهش، تلاش شده است توصیفی از سیاست‌های اقتصادی اتخاذ شده از سوی مجلس شورای ملی (به عنوان یکی از مهم‌ترین نهادهای سیاست‌گذار دولتی) در این دوره ارائه شود. روش تحقیق انجام شده، توصیفی و عموماً بر پایه اسناد قانونی و بعضی منابع کتابخانه‌ای است.

بر اساس یافته‌های این پژوهش، دو دوره متمایز زمانی ۱۳۱۲-۱۳۰۴ ه.ش. و ۱۳۲۰-۱۳۱۳ ه.ش. (تقریباً متناظر با دوره‌های پنجم تا هشتم مجلس و دوره‌های نهم تا دوازدهم مجلس) در سیاست‌گذاری اقتصادی مجلس قابل شناسایی است. مجلس شورای ملی با ایفای نقش‌های مختلف در قبال موضوعات مختلف اقتصادی (از اکتفا به سیاست‌گذاری کلان تا پی‌گیری مستمر جزئیات اجرایی و اختصاص منابع بودجه‌ای)، تقریباً همه حوزه‌های فعالیت اقتصادی جامعه را مورد حمایت قرار داده و تنها حوزه کشاورزی و دامداری از این بابت مورد بی‌توجهی قرار گرفته است. دوره هشتم مجلس شورای ملی، بیشترین سهم را در اتخاذ سیاست‌های بلندمدت و میان‌مدت و تصویب قوانین راهبردی اقتصادی در عصر پهلوی اول به خود اختصاص داده است.

واژگان کلیدی: پهلوی، رضاشاه، دولت، سیاست اقتصادی، مجلس شورای ملی.

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات.....	۱
مقدمه.....	۱
بیان مسأله و اهمیت پژوهش.....	۱
سؤالات پژوهش.....	۳
روش پژوهش.....	۳
پیشینه و ادبیات پژوهش.....	۴
دشواری‌ها و موانع پژوهش.....	۵
سازمان پژوهش.....	۷
بررسی و نقد منابع پژوهش.....	۹
فصل دوم: اوضاع اقتصادی ایران در آستانه استقرار سلطنت پهلوی.....	۱۳
۱. بودجه و اعتبارات دولتی.....	۱۵
۲. سیاست‌های مالی و پولی.....	۱۷
۳. تجارت داخلی و خارجی.....	۲۱
۴. کشاورزی و دامداری.....	۲۴
۵. معادن و نفت.....	۲۷
۶. صنایع و کارخانجات.....	۳۲
۷. حمل و نقل و ارتباطات.....	۳۴
۸. بانک‌داری و خدمات.....	۳۸
۹. خلاصه و جمع‌بندی.....	۴۱
فصل سوم: تصویر کلی سیاست‌های اقتصادی دولت در عصر پهلوی اول.....	۴۳
۱. بررسی فراوانی مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی.....	۴۳
۲. بررسی انواع مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی.....	۴۷
۳. بررسی سطح مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی.....	۵۳
۴. بررسی ارتباط نوع و سطح مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی.....	۵۸
۵. خلاصه و جمع‌بندی.....	۵۹
فصل چهارم: بررسی سیاست‌های اقتصادی دولت.....	۶۱
۱. بودجه و اعتبارات دولتی.....	۶۱
۲. سیاست‌های مالی و پولی.....	۷۱
۳. تجارت داخلی و خارجی.....	۸۸
۴. کشاورزی و دامداری.....	۱۰۴
۵. معادن و نفت.....	۱۰۸

۱۱۵۶. صنایع و کارخانجات
۱۱۷۷. حمل و نقل و ارتباطات
۱۲۰۸. بانک‌داری و خدمات
۱۲۵فصل پنجم: نتیجه‌گیری
۱۳۱فهرست منابع
۱۳۵ABSTRACT

فهرست جدول‌ها

- جدول ۱. مبلغ درآمد گمرکی ایران در برخی سال‌های آغازین قرن بیستم میلادی (به میلیون ریال)..... ۱۸
- جدول ۲. درآمد مستقیم سالانه از شرکت نفت ایران و انگلیس (به میلیون لیبره استرلینگ)..... ۳۱
- جدول ۳. تعداد شعب و دارایی‌های بانک شاهنشاهی ایران (به میلیون لیبره)..... ۳۸
- جدول ۴. فراوانی و سهم درصدی مصوبات اقتصادی از کل مصوبات مجلس شورای ملی، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۴۳
- جدول ۵. فراوانی و سهم درصدی مصوبات اقتصادی از کل مصوبات مجلس شورای ملی، به تفکیک سال تصویب..... ۴۶
- جدول ۶. فراوانی و سهم درصدی انواع مصوبات از کل مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۴۸
- جدول ۷. فراوانی و سهم درصدی انواع مصوبات از کل مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی، به تفکیک سال تصویب..... ۵۱
- جدول ۸. فراوانی و سهم درصدی سطح مصوبات از کل مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۵۴
- جدول ۹. فراوانی و سهم درصدی سطح مصوبات از کل مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی، به تفکیک سال تصویب..... ۵۶
- جدول ۱۰. فراوانی و سهم درصدی سطح مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی، به تفکیک نوع مصوبه..... ۵۸
- جدول ۱۱. فراوانی مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع بودجه و اعتبارات دولتی، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۶۲
- جدول ۱۲. فراوانی سطوح و انواع مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع بودجه و اعتبارات دولتی..... ۶۳
- جدول ۱۳. اعتبارات وزارتخانه‌ها در بودجه عمومی دولت (به میلیون ریال) در سال‌های ۱۳۰۷-۱۳۱۷..... ۶۷
- جدول ۱۴. سهم درصدی اعتبارات وزارتخانه‌ها در بودجه عمومی دولت در سال‌های ۱۳۰۷-۱۳۱۷..... ۶۸
- جدول ۱۵. اعتبارات وزارتخانه‌ها در بودجه عمومی دولت (به میلیون ریال) در سال‌های ۱۳۱۷-۱۳۲۰..... ۶۹
- جدول ۱۶. سهم درصدی اعتبارات وزارتخانه‌ها در بودجه عمومی دولت در سال‌های ۱۳۱۳-۱۳۲۰..... ۷۰
- جدول ۱۷. فراوانی مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع سیاست‌های مالی و پولی، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۷۱
- جدول ۱۸. فراوانی سطوح و انواع مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع سیاست‌های مالی و پولی..... ۷۲
- جدول ۱۹. فراوانی مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع تجارت داخلی و خارجی، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۸۹
- جدول ۲۰. فراوانی سطوح و انواع مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع تجارت داخلی و خارجی..... ۹۰
- جدول ۲۱. فراوانی مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع کشاورزی و دام‌داری، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۱۰۴
- جدول ۲۲. فراوانی سطوح و انواع مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع کشاورزی و دام‌داری..... ۱۰۵
- جدول ۲۳. فراوانی مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع معادن و نفت، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۱۰۸
- جدول ۲۴. فراوانی سطوح و انواع مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع معادن و نفت..... ۱۰۹
- جدول ۲۵. فراوانی مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع صنایع و کارخانجات، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۱۱۵
- جدول ۲۶. فراوانی سطوح و انواع مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع صنایع و کارخانجات..... ۱۱۶
- جدول ۲۷. فراوانی مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع حمل و نقل و ارتباطات، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۱۱۷
- جدول ۲۸. فراوانی سطوح و انواع مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع حمل و نقل و ارتباطات..... ۱۱۸
- جدول ۲۹. فراوانی مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع بانک‌داری و خدمات، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۱۲۰
- جدول ۳۰. فراوانی سطوح و انواع مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع بانک‌داری و خدمات..... ۱۲۱

فهرست نمودارها

- نمودار ۱. روند تغییرات فراوانی مصوبات اقتصادی و کل مصوبات مجلس شورای ملی، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۴۴
- نمودار ۲. روند تغییرات سهم درصدی مصوبات اقتصادی از کل مصوبات مجلس شورای ملی، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۴۵
- نمودار ۳. روند تغییرات فراوانی مصوبات اقتصادی و کل مصوبات مجلس شورای ملی، به تفکیک سال تصویب..... ۴۶
- نمودار ۴. روند تغییرات سهم درصدی مصوبات اقتصادی از کل مصوبات مجلس شورای ملی، به تفکیک سال تصویب..... ۴۷
- نمودار ۵. فراوانی انواع مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۴۹
- نمودار ۶. سهم درصدی انواع مصوبات از کل مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۵۰
- نمودار ۷. فراوانی انواع مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی، به تفکیک سال تصویب..... ۵۲
- نمودار ۸. سهم درصدی انواع مصوبات از کل مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی، به تفکیک سال تصویب..... ۵۳
- نمودار ۹. فراوانی سطح مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۵۵
- نمودار ۱۰. سهم درصدی سطح مصوبات از کل مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۵۵
- نمودار ۱۱. فراوانی سطح مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی، به تفکیک سال تصویب..... ۵۷
- نمودار ۱۲. سهم درصدی سطح مصوبات از کل مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی، به تفکیک سال تصویب..... ۵۸
- نمودار ۱۳. فراوانی سطح مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی، به تفکیک نوع مصوبه..... ۵۹
- نمودار ۱۴. فراوانی مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع بودجه و اعتبارات دولتی، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۶۲
- نمودار ۱۵. اعتبارات وزارتخانه‌ها در بودجه عمومی دولت (به میلیون ریال) در سال‌های ۱۳۱۷-۱۳۰۷..... ۶۷
- نمودار ۱۶. اعتبارات وزارتخانه‌ها در بودجه عمومی دولت (به میلیون ریال) در سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۱۷..... ۶۹
- نمودار ۱۷. روند تغییرات رقم کل بودجه عمومی دولت (به میلیون ریال) در سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۰۷..... ۷۱
- نمودار ۱۸. فراوانی مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع سیاست‌های مالی و پولی، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۷۲
- نمودار ۱۹. فراوانی مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع تجارت داخلی و خارجی، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۸۹
- نمودار ۲۰. فراوانی مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع کشاورزی و دام‌داری، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۱۰۵
- نمودار ۲۱. فراوانی مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع معادن و نفت، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۱۰۹
- نمودار ۲۲. فراوانی مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع صنایع و کارخانجات، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۱۱۶
- نمودار ۲۳. فراوانی مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع حمل و نقل و ارتباطات، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۱۱۸
- نمودار ۲۴. فراوانی مصوبات مجلس شورای ملی در موضوع بانک‌داری و خدمات، به تفکیک دوره‌های قانون‌گذاری..... ۱۲۱

فصل اول: کلیات

مقدمه

رساله حاضر با عنوان «سیاست‌های اقتصادی دولت در عصر پهلوی اول (با تکیه بر مصوبات ادوار مجلس شورای ملی)»، به بررسی بخشی از تصمیمات رسمی اتخاذ شده در حوزه مسائل اقتصادی ایران، از زمان انقراض سلسله قاجار (۹ آبان ۱۳۰۴) تا زمان استعفای رضاشاه پهلوی از مقام سلطنت (۲۵ شهریور ۱۳۲۰) می‌پردازد.

در این رساله تلاش شده است تا با به کار بستن یک روش توصیفی نظام‌مند، تصویری ملموس و مبتنی بر اسناد متقن قانونی از تصمیمات میان‌مدت و بلندمدت اقتصادی در دوره مورد بررسی ارائه شود.

بیان مسأله و اهمیت پژوهش

پیدایش عصر مدرن و فراگیر شدن مناسبات این عصر، انسان و جهان را به طور اساسی تحت تأثیر خود قرار داد. این عصر، مضمونی کاملاً متفاوت نسبت به دوران پیش از خود داشت و از موقعیت جدیدی در تاریخ بشر حکایت می‌کرد. از سوی دیگر، «دولت» نیز، متعاقب ظهور جوامع جدید، به ترتیب متفاوتی تعریف شد و حقوق و تکالیف آن مورد بازنگری اساسی قرار گرفت و مسؤولیت‌های جدیدی را در قبال شهروندان و اداره جامعه بر عهده گرفت (اکبری ۱۳۸۱: ۳).

ایران در آغاز قرن نوزدهم میلادی و در پی چالش‌هایی با قدرت‌های بزرگ همچون روسیه و انگلستان، در معرض دنیای جدید و عصر مدرن قرار گرفت و به تدریج، رشحاتی از عصر مدرن را پذیرفت. البته، دولت در عصر مشروطیت و پس از آن (از جمله در عصر پهلوی اول) را نمی‌توان به معنای دقیق کلمه «مدرن» دانست؛ اما این امر را نیز نمی‌توان منکر شد که دولت پس از عصر مشروطیت و خصوصاً در عصر پهلوی، دیگر دولت قدیم نبود و کم و بیش برخی از کارکردهای دولت مدرن را از خود بروز می‌داد و به هر روی، باید به عنوان شکلی از «دولت مدرن» - شاید، به تعبیری «شبه‌مدرن» (کاتوزیان ۱۳۸۴: ص ۱۴۵) - محسوب شود.

یکی از مظاهر مهم این تحول، تغییر بنیادین نقش دولت در عرصه اقتصاد، از مرحله «عدم مداخله» تا مرحله «مداخله» است که به صورت روشن، در دوره سلطنت پهلوی اول (۱۳۲۰-۱۳۰۴) به وقوع پیوست (کارشناس ۱۳۸۲: ۱۰۵). البته، روشن است که سیاست اقتصادی دولت در این دوران، نمی‌توانست بر اساس یک ایدئولوژی اقتصادی منسجم و نظام‌مند باشد. اما به تبع گرایش‌های سیاسی و اجتماعی دولت، برخی جهت‌گیری‌های کلی از جمله در جهت ایجاد «اقتصاد ملی» را می‌توان در ورای تصمیمات اتخاذ شده جستجو کرد (کارشناس ۱۳۸۲: ۱۱۱). بدون شک، مجلس شورای ملی، به عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز رسمی تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری دولتی (دولت به معنای state، نه به معنای government)، نقش بسیار مهمی در جهت‌دهی و تکوین این سیاست‌های اقتصادی در دوره مورد بررسی داشته است.

با عنایت به توضیحات پیشین، باید گفت که «مسأله‌ای» که رساله حاضر به آن می‌پردازد، عبارت است از این که: «از زمان آغاز پادشاهی رضاشاه پهلوی تا پایان دوره سلطنت وی، تصمیمات اقتصادی مجلس شورای ملی (به عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز سیاست‌گذار دولتی) چگونه تصمیماتی بوده است؟».

سؤالات پژوهش

سؤالات فرعی پایین، در ذیل مسأله اصلی این رساله مطرح می‌شوند:

۱- تصمیمات اقتصادی مجلس شورای ملی در دوره سلطنت پهلوی اول، در قالب کدام نوع از مصوبات و در چه سطحی اتخاذ شده است؟

۲- سهم هر یک از موضوعات مختلف اقتصادی، از تصمیمات و مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی (از نظر فراوانی، نوع و سطح مصوبات) در دوره سلطنت پهلوی اول، چه میزان بوده است؟

روش پژوهش

رساله حاضر را باید در شمار پژوهش‌های «توصیفی» نظام‌یافته به حساب آورد، نه پژوهش‌های «تبیینی». بدین معنی که در این رساله، «جگونگی» موضوع مورد نظر است، نه «چرایی» آن. به بیان دیگر، این رساله به منظور ارائه تصویری از واقعیت تاریخی امر سیاست‌گذاری در حوزه اقتصاد ایران در عصر پهلوی اول، بدون تعلیل (بازیابی شبکه علی وقایع) و بدون قضاوت ارزشی سازمان‌دهی شده است.

در میان انواع پژوهش‌های توصیفی، این رساله را باید بیشتر متوجه جنبه «اکتشافی» توصیف واقعیت تاریخی دانست تا جنبه «تحلیلی» آن. پژوهش‌های اکتشافی معمولاً وقتی به کار گرفته می‌شوند که از هرگونه اطلاع موثقی در زمینه موضوع مورد پژوهش دور باشیم و هدفمان، ساختن تصویر اولیه‌ای از آن موضوع باشد. پس از در اختیار قرار گرفتن این داده‌های مورد وثوق است که امکان انجام پژوهش‌های توصیفی تحلیلی و نیز پژوهش‌های تبیینی فراهم می‌شود (اکبری ۱۳۸۲: ۹).

روش جمع‌آوری اطلاعات در این پژوهش، «اسنادی و کتابخانه‌ای» است. بدین معنا که جمع‌آوری اطلاعات، تنها با مراجعه و مطالعه اسناد و مدارک میسر است. روش سامان‌دهی و ارائه

اطلاعات نیز، با توجه به هدف پژوهش (یعنی توصیف موضوع)، عمدتاً مبتنی بر بهره‌گیری از «آمار توصیفی» است. بدین معنا که کاربرد آمار در چارچوب توزیع فراوانی‌ها و تبیین نسبت‌ها انجام شده است.

اشاره به این نکته ضروری است که با توجه به توصیفی بودن روش پژوهش، این رساله دارای فرضیه یا فرضیات نخواهد بود. زیرا اساساً ارائه فرضیه، در پاسخ به سؤالاتی از جنس «چرا» و در قالب پژوهش‌های تبیینی امکان‌پذیر است.

پیشینه و ادبیات پژوهش

با مراجعه به کتابخانه‌های ملی و مجلس شورای اسلامی، بخش‌های تاریخ و اقتصاد دانشگاه‌های مختلف و نیز جستجو در پایگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران (IRANDOC)، به نظر می‌رسد موضوع این رساله تا کنون به شکل مستقل و جامع، نه در قالب کتاب و نه در قالب پایان‌نامه دانشگاهی مورد بررسی قرار نگرفته است و از این نظر، موضوع تازه‌ای به شمار می‌آید.

تنها استثنای این امر، پایان‌نامه کارشناسی ارشد خانم بی‌بی‌زهرا سیف سیستانی، دانشجوی سابق رشته تاریخ گرایش ایران اسلامی دانشگاه آزاد (واحد علوم و تحقیقات) است که با عنوان «دولت و اقتصاد در عصر پهلوی اول (۱۳۲۰-۱۳۰۴)»، به راهنمایی دکتر محمدعلی اکبری و مشاوره دکتر علی‌اصغر مصدق رشتی، به نگارش درآمده است. در این پایان‌نامه، مجموعه‌ای از مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی و تصویب‌نامه‌های اقتصادی هیئت وزیران، در شش موضوع بودجه، تجارت، سیاست‌های مالی و پولی، مالیات، صنعت و کشاورزی مورد بررسی اجمالی قرار گرفته است. در این پژوهش، تنها به جمع‌آوری مجموعه مصوبات و گزارش آنها بر اساس ترتیب زمانی پرداخته شده است و جز این، الگویی برای ارائه یک جمع‌بندی کوتاه و گویا از این مصوبات به کار گرفته نشده است. وجود برخی ایرادات روشی و مفهومی در این پایان‌نامه نیز، ضرورت پرداختن مجدد به این موضوع را

نشان می‌دهد. برای نمونه، پرداختن به موضوع «مالیات» به صورت مستقل، در حالی که فصل دیگری به موضوع «سیاست‌های مالی و پولی» اختصاص دارد، نشان‌دهنده عدم تعریف دقیق حوزه‌های بحث در این پایان‌نامه است.

بر این اساس، باید گفت در رساله حاضر، از باب طبقه‌بندی مصوبات اقتصادی در موضوعات اصلی (مانند بودجه و اعتبارات دولتی، سیاست‌های پولی و مالی و غیره) کار بی‌سابقه‌ای انجام نشده است. اما تلاش برای ارائه یک طبقه‌بندی از مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی و نیز دسته‌بندی این مصوبات بر اساس نوع مصوبه (قانون موضوعی، تصویب مالی و غیره) و سطح مصوبه (خط مشی اجرایی، سیاست‌گذاری و راهبردی) و خصوصاً ارائه گزارشی از فراوانی مصوبات مربوط به هر یک از این دسته‌ها به تفکیک دوره قانون‌گذاری و سال تصویب، مهم‌ترین نکات بدیع موجود در این رساله محسوب می‌شوند.

دشواری‌ها و موانع پژوهش

تازگی موضوع و خصوصاً روش به کار رفته در این رساله، سبب محرومیت نگارنده از امکان مراجعه به نمونه‌های مشابه و الگوگیری از آنها شده بود. این محرومیت، سبب شد که در آغاز راه، مدت زمان نسبتاً طولانی صرف جستجو برای یافتن یک چارچوب یا مدل توصیفی مناسب برای رساله (که در همه مراحل کار، از جمع‌آوری اطلاعات تا سازمان‌دهی نهایی آنها تأثیرگذار بود) بشود. در نهایت نیز، راهنمایی استاد راهنمای محترم رساله و آشنایی نگارنده با تحقیق ارزنده ایشان با عنوان «بررسی برنامه‌ریزی دولتی در حوزه تأمین اجتماعی ایران» بود که توانست این دشواری بزرگ را از پیش پا بردارد و عملاً امکان آغاز فرایند اجرای پژوهش را به دست دهد.

در ابتدا، قصد نگارنده بر این بود که مجموعه سیاست‌های اقتصادی دولت را، در سطوح و مراکز مختلف تصمیم‌گیری دولتی، از مجلس شورای ملی و هیئت وزیران تا وزارتخانه‌های اقتصادی دولت

مورد بررسی قرار دهد. اما پس از مراجعه به مراکز ارائه خدمات اسناد تاریخی، خصوصاً سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران و آشنایی با شیوه خدمات‌رسانی این مراکز، نگارنده به این نتیجه رسید که تهیه فهرستی متقن و دقیق از تصویب‌نامه‌های هیئت وزیران و متحدالمال‌های وزارتخانه‌های اقتصادی عصر پهلوی اول، با توجه به طولانی بودن زمان و گسترده بودن موضوعات مورد بررسی و عدم سامان‌دهی مناسب اسناد تاریخی (به طوری که برای مثال، حتی امکان جستجو در میان اسناد بر اساس سال پدید آمدن آنها نیز ممکن نیست) و هزینه سنگین ارائه خدمات اسنادی به دانشجویان، از عهده یک رساله کارشناسی ارشد به کلی خارج است. لذا، با وجود تهیه فهرست بلندی از تصویب‌نامه‌های هیئت وزیران، متحدالمال‌ها، نظام‌نامه‌ها، اساس‌نامه‌ها، گزارش‌ها و سایر مکاتبات، فقط در حوزه مربوط به وزارت اقتصاد ملی و سفارش و دریافت و بررسی آنها، نگارنده از ادامه این کار منصرف شد و به ناچار، دامنه پژوهش را به مصوبات مجلس شورای ملی محدود نمود.

اما دستیابی به فهرست و متن مصوبات مجلس شورای ملی نیز، بر خلاف آنچه به نظر می‌رسید، چندان سهل و آسان نبود. چرا که در کمال ناپاوری، هیچ یک از کتابخانه‌های ملی و مجلس شورای ملی، مجموعه کامل مصوبات دوره‌های مختلف مجلس شورای ملی را در دوره زمانی مورد بررسی، در اختیار مراجعان عمومی خود قرار نمی‌دهند و هر یک، مجلدات مربوط به مصوبات برخی از دوره‌های قانون‌گذاری مجلس شورای ملی را به صورت پراکنده و ناقص به مراجعان خود عرضه می‌کنند. شاید بتوان گفت کتابخانه مرکزی دانشگاه شهید بهشتی، از بابت در اختیار گذاشتن مجموعه مصوبات مجلس شورای ملی (البته، باز هم نه به صورت کامل)، از هر دو این کتابخانه‌ها غنی‌تر است.

خوش‌بختانه، در مراحل میانی فهرست‌برداری و طبقه‌بندی مصوبات اقتصادی ادوار قانون‌گذاری مجلس شورای ملی، نگارنده اطلاع پیدا کرد که مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، در اقدامی درخور تحسین، اقدام به انتشار نرم‌افزاری با عنوان «لوح حق» نموده است که در آن، متن کامل کلیه مصوبات مجلس شورای ملی و مجلس شورای اسلامی، با امکان جستجو در آنها، در اختیار کاربر قرار

می‌گیرد. اما پس از پی‌گیری و تهیه آخرین نسخه این نرم‌افزار (نسخه مورخ ۱۸ آبان ۱۳۸۷) و مقایسه گزارش‌های آماری آن با نتایج به دست آمده از فهرست‌نویسی دستی، مغایرت‌های فراوانی به چشم آمد. با بررسی بیشتر معلوم شد که متأسفانه، در ورود اطلاعات مربوط به مصوبات به رایانه در مراحل نگارش این نرم‌افزار، از جمله در تاریخ تصویب هر مصوبه و غیره، دقت کافی به عمل نیامده است و عملاً، امکان استفاده از این نرم‌افزار نیز، وجود ندارد. در نهایت، با تهیه فهرست کامل مصوبات به ترتیب زمان تصویب آنها در محدوده زمانی بررسی از این نرم‌افزار و تطبیق یک به یک آنها با مندرجات کتاب «مجموعه فهرست تاریخی قوانین و مصوبات از دوره اول تا پایان دوره بیست و دوم قانون‌گذاری مجلس شورای ملی» (از انتشارات اداره کل قوانین مجلس شورای ملی) و رفع موارد اشتباه در هر دو فهرست، نگارنده به فهرست متقنی از مصوبات اقتصادی مجالس پنجم تا دوازدهم شورای ملی (در محدوده زمانی مورد بررسی) دست یافت و این مانع از سر راه برداشته شد.

سازمان پژوهش

این رساله با عنوان «سیاست‌های اقتصادی دولت در عصر پهلوی اول (با تکیه بر مصوبات ادوار مجلس شورای ملی)» شامل پنج فصل است. پس از فصل اول که به «کلیات» (شامل مقدمه، بیان مسأله و اهمیت، سؤالات، روش، پیشینه و ادبیات، دشواری‌ها و موانع، سازمان و بررسی و نقد منابع پژوهش) اختصاص دارد، نوبت به چهار فصل اصلی رساله می‌رسد.

در فصل دوم، تصویری مجمل و کوتاه از «اوضاع اقتصادی ایران در آستانه استقرار سلطنت پهلوی» ارائه شده است. پیش رو داشتن این تصویر کلی، سبب می‌شود که ابعاد، ضرورت و اهمیت بسیاری از تصمیمات اقتصادی اتخاذ شده، در معرض نظر خواننده قرار گیرد. پرداختن به این موضوع، از جمله با توجه به ضرورت تشخیص سطح تصمیمات و مصوبات با توجه به میزان اهمیت آنها در بخش‌های آتی رساله، لازم به نظر می‌رسید. این فصل شامل نه قسمت است که به ترتیب، عبارت‌اند از:

(۱) بودجه و اعتبارات دولتی، (۲) سیاست‌های مالی و پولی، (۳) تجارت داخلی و خارجی، (۴) کشاورزی و دام‌داری، (۵) معادن و نفت، (۶) صنایع و کارخانجات، (۷) حمل و نقل و ارتباطات، (۸) بانک‌داری و خدمات و (۹) خلاصه و جمع‌بندی.

فصل سوم، به ارائه «تصویر کلی سیاست‌های اقتصادی دولت در عصر پهلوی اول» اختصاص یافته است. در این فصل، اطلاعات کلی مربوط به فراوانی و سهم درصدی مصوبات اقتصادی از کل مصوبات مجلس شورای ملی و فراوانی و سهم درصدی مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی بر حسب نوع و سطح مصوبات، با ارائه جداول و نمودارهای متعدد، عرضه شده است. هر یک از اطلاعات فوق، به تفکیک برای هر دوره قانون‌گذاری و نیز برای هر سال (در محدوده زمانی مورد بررسی) تهیه و ارائه شده است تا علاوه بر به دست دادن یک تصویر کلی، امکان پی‌گیری تحولات مربوط به هر شاخص در طی زمان نیز فراهم شود. این فصل شامل پنج قسمت است که به ترتیب عبارت‌اند از: (۱) بررسی فراوانی مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی، (۲) بررسی انواع مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی، (۳) بررسی سطح مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی، (۴) بررسی ارتباط نوع و سطح مصوبات اقتصادی مجلس شورای ملی و (۵) خلاصه و جمع‌بندی.

در فصل چهارم، با عنوان «بررسی سیاست‌های اقتصادی دولت»، مصوبات اقتصادی مجلس به تفکیک در هشت حوزه موضوعی دسته‌بندی شده‌اند و در هر موضوع، علاوه بر ارائه جدول و نمودار فراوانی مصوبات مرتبط، به تفکیک هر دوره قانون‌گذاری و نیز به تفکیک نوع و سطح مصوبه، مهم‌ترین مصوبات مرتبط با موضوع که در سطح راهبردی تشخیص داده شده‌اند، با ارائه چند ماده از متن قانون معرفی شده است. این فصل شامل هشت قسمت، مشابه قسمت‌های فصل دوم است.

سرانجام، در فصل پنجم، بر اساس اطلاعات ارائه شده در سه فصل پیشین، «نتیجه‌گیری» کلی رساله تدوین و ارائه شده است.

بررسی و نقد منابع پژوهش

مهم‌ترین منابع مورد استفاده در این رساله، قوانین مصوب مجلس شورای ملی در دوره‌های پنجم تا دوازدهم قانون‌گذاری بوده است. خوش‌بختانه، به دلیل اهمیت فوق‌العاده این متون از ابعاد مختلف، تلاش شایسته‌ای در جمع‌آوری و انتشار آنها به عمل آمده است. انتشار «مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات» دوره‌های مختلف قانون‌گذاری که به همت اداره کل قوانین مجلس صورت گرفته است، این اسناد مهم ملی را به بهترین شکل در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد. مراجعه به این منابع، در حکم مراجعه به نسخه منقح اسناد دست اول قانونی تلقی می‌شود که جای هیچ‌گونه نقد و بررسی را باقی نمی‌گذارد. تنها باید به وجود موارد اندکی از خطای حروف‌چینی در این منابع اشاره کرد که بیشتر به اعداد و ارقام (از جمله مبالغ، تاریخ‌ها و غیره) مربوط می‌شود و عمدتاً به راحتی قابل کشف و رفع است.

سایر منابع مورد استفاده در این رساله، عمدتاً به منظور ارائه تصویری از اوضاع اقتصادی ایران در آستانه روی کار آمدن سلطنت پهلوی (و بعضاً، در طی سلطنت پهلوی اول) مورد بهره‌برداری قرار گرفته‌اند. در میان این منابع، «گنج شایگان یا اوضاع اقتصاد ایران» نوشته محمدعلی جمالزاده، به عنوان یک منبع دست اول از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این کتاب، نخستین بار در سال ۱۳۳۵ هجری قمری در سلسله انتشارات روزنامه «کاوه» در برلن منتشر شده و پس از گذشت ۶۸ سال از نوبت نخست چاپ، در سال ۱۳۶۲ هجری شمسی در تهران تجدید چاپ شده است. جمالزاده در دیباچه چاپ دوم کتاب، عنوان می‌کند که کار تألیف کتاب را در سال‌های آخر جنگ جهانی اول و در حالی که به همراه جمعی دیگر از جوانان ایرانی به نام «کمیته ملیون ایرانی» در برلن به سر می‌برده، به انجام رسانده است.

جمالزاده در ایران بیشتر به عنوان یکی از پیش‌کسوتان داستان‌نویسی فارسی شناخته شده است و به کوشش‌های او در زمینه مسائل تاریخی، اجتماعی و اقتصادی، توجه اندکی شده است. «گنج شایگان» او، اطلاعات بسیار ارزشمند اقتصادی مربوط به دوران حساسی از تاریخ ایران را، در آستانه قرن بیستم میلادی و پیش از تأسیس «اداره آمار و احصائیه» در تهران، با تفکیک و طبقه‌بندی مناسبی در اختیار خواننده می‌گذارد. خوش‌بختانه او در تألیف این اثر، اصول روش علمی را (از جمله در معرفی و ارجاع به منابع مورد استفاده خود، البته متأسفانه بدون اشاره به شماره صفحه) رعایت کرده و به استثنای برخی لغزش‌های جزئی، در توصیف منسجم و طبقه‌بندی‌شده واقعیت‌های اقتصادی ایران عصر خود توفیق یافته است. این کتاب شامل شانزده فصل به شرح (۱) کلیات در خصوص ایران، (۲) تجارت ایران، (۳) واردات ایران، (۴) صادرات ایران، (۵) گمرک، (۶) راه‌های ایران، (۷) وسایل حمل‌مال‌التجاره از اروپا به ایران و بالعکس، (۸) معادن ایران، (۹) صنعت ایران، (۱۰) اصلاحات، (۱۱) تشبثات، (۱۲) مالیه ایران، (۱۳) بودجه دولت ایران، (۱۴) اوزان و مقادیر و مسکوکات، (۱۵) پست و تلگراف و تلفون و (۱۶) زندگی در طهران (و بعضی اطلاع مفیده) و یک ضمیمه است.

نخستین منبع تحقیقی مورد استفاده در این رساله، اثری به نام «تاریخ اقتصادی ایران: عصر قاجار (۱۳۳۲-۱۲۱۵ ه.ق.)» است که شامل مجموعه‌ای از مقالات منتخب و قطعاتی از اسناد، گزارش‌ها و مکتوبات می‌شود و جنبه‌های مختلف اقتصاد ایران را مورد بررسی قرار می‌دهد. زمان نگارش قطعات منتخبی که در کتاب ذکر شده است، بین سال‌های ۱۷۸۰ و ۱۹۶۰ میلادی است. ویراستار این کتاب، چارلز عیسوی، لبنانی‌الاصل و متولد قاهره است. وی سال‌ها استاد اقتصاد دانشگاه کلمبیا بوده و به ریاست انجمن مطالعات خاورمیانه انتخاب شده است. از او آثاری چون «یک فیلسوف تاریخ عرب (ابن‌خلدون)» و «تاریخ اقتصادی خاورمیانه، اقتصادیات نفت خاورمیانه» نیز منتشر شده است. همچنین، مترجم کتاب، دکتر یعقوب آژند، از استادان و مترجمان صاحب نام در رشته تاریخ در

عرصه‌های دانشگاهی و در روزگار معاصر ما است که ترجمه روانی از کتاب را به دست داده و برای نخستین بار در سال ۱۳۶۱ به چاپ سپرده است.

اثر تحقیقی عیسوی، از معدود آثاری است که تاریخ اقتصادی یک دوره تاریخی ایران را، به صورت یک پارچه مورد بررسی قرار می‌دهد. این کتاب شامل یک مقدمه با عنوان «دورنمای جغرافیایی و تاریخی» و نه فصل به شرح (۱) معرفی عمومی ۱۹۱۴-۱۸۰۰م، (۲) ساخت اجتماعی، (۳) تجارت خارجی، (۴) حمل و نقل، (۵) کشاورزی، (۶) صنعت، (۷) نفت، (۸) مالیه و مالیه عمومی و (۹) واپسین کلام: اقتصادیات ایران ۱۹۷۰-۱۹۱۴م. و یک ضمیمه است. عیسوی در فصل نهم کتاب که به قلم خود اوست، اوضاع اقتصادی ایران را از سقوط سلطنت قاجار تا اواسط دوره پهلوی دوم مورد بررسی اجمالی قرار می‌دهد. اگرچه در برخی قضاوت‌ها، لحن عیسوی حالت جانب‌دارانه به خود می‌گیرد، اما در مجموع کتاب او به عنوان یک اثر کلاسیک در مطالعات تاریخ اقتصادی ایران مورد توجه است.

کتاب «اقتصاد ایران (۱۳۴۹-۱۲۷۹ / ۱۹۷۰-۱۹۰۰)» اثر جولیان باری‌یر، دومین اثر تحقیقی مورد استفاده در این رساله است. وسعت اطلاعات گردآوری شده در این کتاب، گستردگی دوره زمانی مورد مطالعه و انطباق آن بر دوره مورد بررسی رساله حاضر، تدبیر کارساز نویسنده در به دست دادن مقیاس‌های کمی برای شاخص‌های مختلف اقتصادی در طول دوره زمانی مورد بررسی و تعیین میزان اعتبار آنها و از همه مهم‌تر، ساختار بندی بسیار خوب کتاب (که در سازمان‌دهی فصل‌های دوم و چهارم این رساله مورد استفاده جدی قرار گرفته است)، این کتاب را به یک منبع بسیار مهم مورد استفاده در این رساله تبدیل کرده است.

این کتاب که در سال ۱۹۷۱ در مجموعه انتشارات دانشگاه آکسفورد به چاپ رسیده و در مرکز تحقیقات حسابداری و حسابرسی ایران ترجمه شده است، شامل دوازده فصل به شرح (۱) اقتصاد

ایران در آستانه قرن بیستم، (۲) منابع انسانی، (۳) ساختار اقتصادی و رشد، (۴) سیاست‌های پولی و مالی، (۵) دولت و اقتصاد، (۶) تجارت و پرداخت‌های خارجی، (۷) کشاورزی، جنگل‌داری و شیلات، (۸) معادن و صنعت نفت، (۹) صنایع، (۱۰) حمل و نقل و ارتباطات، (۱۱) سایر بخش‌های زیربنایی و (۱۲) بانک‌داری و خدمات است.

آخرین منبع مورد استفاده که مورد معرفی و نقد قرار می‌گیرد، «اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی»، نوشته دکتر محمدعلی (همایون) کاتوزیان و ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی است. کاتوزیان، دانشیار دانشگاه کنت انگلستان در رشته اقتصاد، ضمن تقسیم دوره زمانی مورد بررسی خود به چهار دوره، کتاب خود را در چهار بخش به شرح (۱) دولت و انقلاب: دورنمای تاریخی، (۲) دولت و ضدانقلاب: ۱۳۲۰-۱۳۹۹، (۳) فترت، دموکراسی و دیکتاتوری: ۱۳۴۰-۱۳۲۰ و (۴) استبداد نفتی، توسعه اقتصادی و انقلاب مردم: ۱۳۵۷-۱۳۴۰ سامان داده است.

این کتاب، به دلیل دیدگاه‌های خاص نویسنده درباره مسائل اجتماعی و سیاسی و اقتصادی و برخی قضاوت‌های او، بارها و بارها مورد نقد و بررسی صاحب‌نظران قرار گرفته. اما فارغ از دیدگاه نظری حاکم بر آن، این کتاب به عنوان یکی از بهترین تحقیقات معاصر درباره اقتصاد سیاسی ایران در دوره پهلوی، مورد رجوع و مطالعه است. یکی از نکات دارای اهمیت در این کتاب، تقسیم دوره سلطنت رضاشاه پهلوی به دو دوره «حاکمیت شبه‌مدرنیسم مطلقه ۱۳۱۲-۱۳۰۵» و «ظهور و سقوط استبداد شبه‌مدرنیست ۱۳۲۰-۱۳۱۲» و بررسی اقتصاد سیاسی ایران در این دو دوره به تفکیک است.

فصل دوم: اوضاع اقتصادی ایران در آستانه استقرار سلطنت پهلوی

اقتصاد ایران در دوره قاجار وضعیت خوبی نداشت. در واقع، پس از انحطاط سلسله صفویه، به سختی می‌توان اقتصاد ایران را برای مدتی قابل ملاحظه در موقعیتی مطلوب یافت. وخیم‌تر شدن اوضاع اقتصادی ایران، دست‌کم دو علت کم و بیش مرتبط داشت. از سویی، آثار سوء درهم‌ریختگی و فساد مزمن سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در درازمدت بر هم انباشته می‌شد و از سوی دیگر، توسعه سایر قدرت‌های اقتصادی در سطح بین‌المللی هم به تشدید فقر نسبی یک اقتصاد عقب‌مانده می‌انجامید و در نتیجه، جابه‌جایی اجتناب‌ناپذیر در موازنه قدرت بین‌المللی، موقعیت آن را به طور مطلق تضعیف می‌کرد.^۱

در آستانه قرن بیستم میلادی، ایران به عنوان یک واحد منسجم اقتصادی، به سختی قابل تشخیص بود. جمعیت ایران را در سال ۱۲۷۹ ه.ش. (۱۹۰۰ م.)، از ۶ تا ۱۲ میلیون نفر برآورد کرده‌اند؛ لیکن جمعیت واقعی ایران را در این زمان، می‌توان نزدیک به ۱۰ میلیون نفر در نظر گرفت. امید به زندگی کمتر از ۳۰ سال و میانگین سنی جمعیت در حدود ۲۵ سال بوده است.^۲ ۲۱ درصد جمعیت در ۱۰۰ نقطه شهری با بیش از ۵۰/۰۰۰ نفر سکنه زندگی می‌کردند و تهران با ۲۰۰/۰۰۰ نفر، تبریز با ۲۰۰/۰۰۰ نفر و اصفهان با ۱۰۰/۰۰۰ نفر، پرجمعیت‌ترین شهرها بودند. هفت شهر دیگر (مشهد، یزد، شیراز، کرمان، کرمانشاه، خوی و همدان) نیز بیش از ۵۰/۰۰۰ نفر سکنه داشتند. اما در واقع، ۹۰ شهر دیگر چندان بزرگ‌تر از دهات بزرگ نبودند. ۵۳ درصد جمعیت در ۱۵۲۰۰ ده (بین ۵۰

۱- محمدعلی (همایون) کاتوزیان، اقتصاد سیاسی ایران: از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، (تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۴)، ص ۹۰.

۲- جولیان باری، اقتصاد ایران (۱۳۴۹-۱۹۷۰/۱۲۷۹-۱۹۰۰)، ترجمه مرکز تحقیقات تخصصی حسابداری و حسابرسی، (تهران: مؤسسه حسابرسی سازمان صنایع ملی سازمان برنامه، ۱۳۶۳)، ص ۳.

و ۴۹۹۹ نفر سکنه) زندگی می‌کردند و متوسط جمعیت این دهات ۳۴۰ نفر بود. ۱۰ درصد جمعیت در آبادی‌های کوچک (بین ۱ و ۴۹ نفر سکنه) ساکن بودند و ۲۴ درصد بقیه جمعیت را عشایر کوچنده یا نیمه‌کوچنده تشکیل می‌دادند.^۳

شغل عمده مردم (نزدیک به ۹۰ درصد آنها) کشاورزی بود؛ با این حال، به علت فقدان کامل جاده، راه‌آهن و سایر تسهیلات حمل و نقل، هر ناحیه‌ای ناگزیر بود از لحاظ مواد غذایی خودکفا باشد. فعالیت‌های صنعتی، پراکنده و محدود بود و هیچ اقدامی جدی در جهت کشف یا استخراج منابع بالقوه سرشار کشور به عمل نیامده بود. نفت، جان‌مایه آینده اقتصاد، هنوز به مقدار باصرفه‌ای کشف نشده بود و عمر مؤسسات نوین بانکی به ۱۰ سال نمی‌رسید. وصول مالیات و اداره ضرابخانه به مزایده واگذار می‌شد و از بودجه عمومی دولت و صورت تفریغ حساب‌ها خبری نبود. برآورد شده که تقریباً ۵۰ درصد از عواید دولت به مصرف نیروهای نظامی می‌رسید و ۲۴ درصد از آن هم به پرداخت مستمری‌ها تخصیص می‌یافت. تورم شدید بود و تراز تجارت مرئی، پیاپی کسری داشت. نشانه‌هایی از توسعه اقتصادی وجود داشت، اما در هر حال، در آستانه قرن بیستم میلادی، ایران هنوز در شمار یکی از عقب‌مانده‌ترین کشورهای جهان بود.^۴

در چنین شرایطی، آغاز جنگ جهانی اول در سال ۱۲۹۳ ه.ش. (۱۹۱۴ م.)، سختی زیادی بر ایرانیان وارد آورد. اگرچه ایران در جنگ بی‌طرف بود، اما ارتش‌های روسیه، انگلستان و عثمانی، مناطق مختلف کشور را به صحنه نبرد تبدیل کردند. در اثر اوضاع ناپسامان ناشی از جنگ، بیماری‌های مسری در ایران رواج یافت و کاهش میزان محصولات و قطع راه‌های ارتباطی، قحطی همه‌جانبه‌ای را پدید آورد و قیمت ارزاق و اجناس را به شدت بالا برد: «گندم که در بهار سال ۱۲۹۵ خرواری بیست

۳- همان، صص ۴-۵.

۴- همان، صص ۲۲-۲۳.